

BOŻENA MATUSZCZYK

Z HISTORII ZAPOŻYCZEŃ LEKSYKALNYCH: MASZKARA STUDIUM SEMANTYCZNE

W książce *Losy wyrazów obcych w języku polskim* H. Rybicka w rozdziale o archaizmach znaczeniowych pisze: „*Maszkarą* dziś oznaczająca ‘istotę wzbudzającą wstręt, straszidło’ dawniej oznaczała ‘maskę, przebranie’ i nie miała odcienia znaczeniowego ujemnego, o czym świadczy cytat z Krasickiego: «Nie dba ona [sc. satyra], kto w jakiej zostaje maszkarze, odrzuca czczą wielmożność, a gdy z chłostą czeka, nie szlachcica, nie chłopa ściga, lecz człowieka» (Kras. Sat., 49). Podobne znaczenie występuje w *Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych*: «Przyjm, królu, serca ludu życzliwe ofiary, który potwarcej nie zna obłudy maszkary» (Zab. XII/1, 107)”¹.

Jakie były losy *maszkary* na gruncie języka polskiego, co wpłynęło na zmianę „pozycji” tego wyrazu w systemie leksykalnym polszczyzny i czy dokonało się to, jak sugeruje Rybicka, nie wcześniej niż pod koniec XVIII w.? Na te pytania spróbuję odpowiedzieć w niniejszym artykule.

Maszkarą znana jest w języku polskim od XVI w. Zapożyczenia dokonano z języka włoskiego (włos. *maschera, mascara*)² najprawdopodobniej pod wpływem panującej w tamtym okresie mody na włoskie pożyczki. Biorąc bowiem pod uwagę ówczesny system leksykalny języka polskiego, trzeba zauważyć, że nie istniała potrzeba zapożyczania *maszkary* w sytuacji, gdy w języku funkcjonowała już wzięta z łaciny *larwa*. *Maszkarą* swoim zakresem znaczeniowym odpowiadała *larwie* w jej pierwszym znaczeniu, tzn. ‘maski, zasłony wyobrażającej jakąś charakterystyczną postać ludzką lub zwierzęcą, kryjącą twarz albo całe ciało w celu przebrania’. Dla przykładu cytat z Murzynowskiego: „[...] którzy Tragedie abo Comedie sprawują i duczą persone pod larwą abo maszkarą na się biorą”³. W tym samym znaczeniu *maszkarą* zaświadczona jest u Górnickiego: „Sproсна rzecz, kiedy dobra pani czegoś tak

¹ *Losy wyrazów obcych w języku polskim*. Warszawa 1976 s. 67.

² A. Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1974 s. 324.

³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Pod red. M. R. Mayenowej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966-1979.

wiele na twarz nakładzie, iż się zda, jakoby była w maszkarze”⁴, poza tym u M. Reja: „Hardy chłop równie jest, jako maskara: Nadobna z wirzchu, a pod nią poczwara”⁵. *Słownik polszczyzny XVI w.* podaje, że w obrębie tego podstawowego znaczenia *larwa* miała jeszcze znaczenia przenośne: a) ‘obłuda, udawanie; blaga, pozór, zewnętrzne oznaki’, b) ‘o materialnych przedmiotach (zwłaszcza strojach), związanych z obrządkiem Kościoła rzymskokatolickiego (z pozycji innowierczej)’: „Który was w wierzchu nácechowwał tymi másskárámi /áby wszelki wierny was poznał potych lárwach iż nieiścieście Biskupi prawdziwi/ od Bogá posłáni/ tylko prawdziwych Biskupow nasmiwce y másskárnicy” (cytat z Krowickiego). O tym, że *maskara* już w XVI w. była synonimem *larwy* we wszystkich wymienionych wyżej znaczeniach upewnia nas *Lexicon latino-polonicum* J. Mączyńskiego⁶, w którym czytamy: „Personatus, a, um, W máßkárę ubrány/ máßkárnik. 293b 27/28; Impersonatua, a, u, Práwy/ niefałszywy/ nieprzibrány w maßkárę. 293b 32”. Mamy też u Mączyńskiego przykłady użycia *maskary* w kontekstach o ujemnym odcieniu znaczeniowym: „Maniae, maniarum, siue Manioliae manioiarum, Szkáráde Máßkáry któremi dzieći stráßá/ Lárwy/ Stráßidlá. 207d 17/18”; „Monstrum hominis, Szkárády by co złego/ wirudna máßkárá. 231c 32”; „Terriculum, terriculi, Nieco tákowego czym stráßá/ máßkárá. 451c 49”.

Przytoczony materiał świadczy o tym, że *maskara* już w XVI w. obok znaczenia ‘maski, przebrania’ posiadała znaczenia przenośne (z ujemnym odcieniem znaczeniowym). Trudno ocenić, czy została zapożyczona jako wyraz wieloznaczny czy jej rozwój semantyczny dokonał się już na gruncie polskim. Fakt, że *maskara* była synonimem *larwy*, wyrazu o wielu znaczeniach, sprzyjał na pewno poszerzaniu jej zakresu znaczeniowego.

XVII w. to okres dużej popularności *maskary*. Świadczy o tym bogactwo jej znaczeń. Nadal pojawiała się w znaczeniu ‘maski, przebrania’, np.: „Świat jedną jest tragedią, na którą kto we wspaniałym pokaże się majestacie, wnet odprawiwszy scenę, złoży maskarę, i do tego, z którego się począł, powróci prochu” (cytat z Bardzińskiego)⁷. Poza tym funkcjonowała w znaczeniu ‘obłuda, udawanie, pozór’. Oto przykłady: z Birkowskiego – „Co rok to inną maskarę na gębę włoży, udaje się raz za Kalwina, drugi raz za Lutra”, z Twardowskiego – „Jedną sobie miłość w gminie pospolitym maskarą, i postępkim swym pokrytym” i z Knapusza – „Maskara, postawa, a dalej nic”. Knapusz podaje również przykłady związków frazeologicznych, w jakich pojawiła się *maskara*, np.: „w maskarze chodzi – z wierzchu coś pięknego, wewnątrz plugastwo; maskary stroi – na oko kto co czyni, powierzchownie,

⁴ M. S. B. L i n d e. *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Lwów 1854-1860. T. 3 s. 55.

⁵ *Żwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawam, jako we zwierciadle, przypatrzeć*. T. 2. Kraków 1914 s. 236.

⁶ Regiomonti 1564.

⁷ L i n d e, jw. t. 3 s. 55. Wszystkie XVII-wieczne cytaty podawane są za Lindem.

na pozór”. Linde zanotował jeszcze XVII-wieczne przykłady użycia *maszkary* w innych znaczeniach, tzn. ‘brzydka twarz, larwa’ – „Meduzyna maszkarą mioce sprosne węże ze łba rozczochranego” (z Twardowskiego) oraz ‘osoba brzydka, zła, koczokodan, ropucha’ – „Pani służbitę łajała, zowią ją maszkarą” (z *Co nowego, abo dwór* – tekst z 1650 r. należący do literatury mieszczańskiej), „Idź sroga, zła maszkaro!” (z Bardzińskiego).

Śledząc historię *maszkary*, jej rozwój semantyczny, nie można pominąć faktu pojawienia się w języku *maszkarki*. Linde podaje dwa przykłady użycia tej formy: z „Monitora” – „Złoto, srebro, klejnoty, na czas tylko zdobić mogą maszkarkę” i z *Satyry Horacyusza* w przekładzie Matuszewicza „Odważył się wewnętrzne skrytości przezierać, / I ozdobne maszkarki z ludzi złych pozdzierać”. Cytaty te pochodzą ze źródeł z drugiej połowy XVIII w., *maszkarkę* trzeba jednak datować znacznie wcześniej. Użył jej już W. Tylkowski w *Listach i rozmowach ceremonialnych z włoskiego języka na polski przetłózonych* (1691 r.)⁸. Także w tłumaczeniach z języka francuskiego jako odpowiednik franc. *masque* występuje *maszkarka*. Dla przykładu tłumaczenie dzieła Ch. Boileau *Pensées choisies* z 1729 r.: „[...] qui se sont servis du masque trompeur de la Devotion⁹ – które kiedykolwiek zwodzający maszkarki zmyślnego nabożeństwa zażywali¹⁰ albo: „[...] le masque arraché a de faux devots¹¹ – zdarta fałszywym dewotom maszkarka¹²”.

Trudno w sposób pewny odpowiedzieć na pytanie, co zadecydowało o pojawieniu się *maszkarki*. Wydaje się jednak bardzo prawdopodobne, że odegrał tu rolę czynnik semantyczny. *Maszkarą* była wyrazem wieloznacznym, zapewne zbyt wieloznacznym. *Maszkarka* natomiast znaczyła tyle co dziś *maska* (także w znaczeniu przenośnym), pokrywała się więc z *maszkarą* w jej pierwotnym znaczeniu. Dlatego obecność w języku *maszkarki* zaczęła wpływać na ograniczanie zakresu znaczeniowego *maszkary*. Oczywiście, *maszkara* nie od razu przestała pojawiać się w swym pierwotnym znaczeniu. Pojawiała się nadal, ale na pewno rzadziej. Danet, objaśniając w swoim *Słowniku* hasło *masque*, podaje ‘larwa, maszkarą, maszkarka na twarz’, we wszystkich jednak przykładach egzemplifikujących to hasło używa *maszkarki*: „Cacher une prudence sous un masque apparent de folie – Pokrywać wielką bacność y roztropność pod maszkarką szaleństwa. Déguisier, couvrir quelque chose d’infame, sous le masqué de l’honeteté – Pokrywać niecnotę pod maszkarką poczciwości. Il a osté a chacun le masque qu’ils portoient pour cacher leurs ordures – Wszystkie maszkarki pozdzierał którymi pokrywali sromoty

⁸ Z. Klemensiewicz. *Historia języka polskiego*. Warszawa 1974 s. 375.

⁹ *Pensées choisies*. Paris 1707 s. 164.

¹⁰ *Myśli wyborne [...] w różnych materyach do poprawy ludzkich obyczaiów i kazań służące*. Lwów 1729 s. 288.

¹¹ Boileau, jw. s. 318.

¹² *Myśli wyborne* s. 549.

swoie”¹³. O tym, że już w pierwszej połowie XVIII w. rozpoczął się proces stopniowego zawężania znaczenia *maszkary*, świadczyć może dodatkowo dykcyonarz J. Uszaka Kulikowskiego z 1746 r., w którym hasło *maszkarka* objaśnione zostało jako ‘un masque’, natomiast *maszkara* ‘figure horrible, faux visage’¹⁴.

Maszkarka okazała się w języku zbędna z chwilą przeniesienia na grunt polski franc. *masque*. Pojawienie się *maski* w XVIII w., a więc w okresie, gdy modna stawała się francuszczyzna, zdecydowanie osłabiło pozycję *maszkary* w systemie semantycznym polszczyzny. Zaświadczenia francuskiej pożyczki podane przez Lindego pochodzą z ostatnich dwóch dziesięcioleci XVIII w. Najwcześniejszym znanym mi świadectwem obecności *maski* w języku polskim jest *Historia bogow baieczna przez alfabet zebrana czyli dykcyonarzyk mytologiczny* G. Szybińskiego wydana w 1769 r.¹⁵ Biorąc pod uwagę fakt, że *maszkara* w swym pierwotnym znaczeniu była jeszcze w użyciu w drugiej połowie XVIII w. (por. przykłady cytowane przez Rybicką), trzeba przyjąć, że dopiero koniec tego wieku był okresem rywalizacji dawnej pożyczki włoskiej i nowej, francuskiej. W wyniku tej rywalizacji *maszkara* utraciła ostatecznie znaczenie ‘maski, przebrania’, ale ponieważ począwszy od XVI w. była wyrazem wieloznacznym, zachowała się w systemie leksykalnym polszczyzny w znaczeniu ‘brzydkiej, wzbudzającej wstręt twarzy, postaci, potwora’.

¹³ *Nowy wielki dykcyonarz X. Daneta Francuski, laciński y polski*. Warszawa 1745.

¹⁴ J. Uszak Kulikowski. *Mały dykcyonarz polski y francuski według Stylu y Ortografii terażnieyszey* [...]. Poznań 1746.

¹⁵ „[...] wyrażają go w postaci osoby żartobliwej, zdzierającej z twarzy maskę” (*Historia bogow baieczna* [...]. Warszawa 1769 s. 252). Jest to jedyny przykład użycia *maski* w cytowanym dziele.